

PEDAQOGİKADA YAŞ DÖVRLƏRİ VƏ ONLARIN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 4.1. İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri.
- 4.2. Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri.
- 4.3. Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələri.
- 4.4. Müasir pedaqogika elmində yaş dərəcələrinin ümumi pedaqoji, psixoloji xüsusiyyətləri.

4.1. İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri

İbtidai icma dövrünün insanları qazanılmış təcrübənin yaşayışın ötürülməsində sadə didaktik üsullardan istifadə edirdilər. İnsanların əsas işi böyüklərin hərəkətlərini mexaniki surətdə təkrarlamaqdan ibarət idi.

Əmlak bərabərsizliyinin getdikcə güclənməsi xüsusi mülkiyyətin yaranması, ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirirdi. Bu zaman ailə cəmiyyətin iqtisadi və sosial özəyinə çevrildi. Qəbilədən fərqli olaraq uşaqların tərbiyə edilməsi vəzifəsi ailə üzvlərinin (ata və ana) üzərinə düşürdü. Ailə tərbiyə işi kütləvi şəkildə alırdı. Ailədə uşaqlar valideynlərin nümunəsində tərbiyə olunurdular. Ailələr arasındakı təbəqələşmə orada böyüyən uşaqların tərbiyəsində də özünü biruzə verirdi.

Kiçik yaşlı uşaqlar qadınların nəzarəti altında əmək vərdişlərinə yiyələnirdilər. Uşaqlar böyükləri təqlid etməklə vaxtlarının çoxunu əməklə keçirirdilər. Onlar böyüklərin işində iştirak etməklə, hər gün onlarla ünsiyyətdə olmaqla tərbiyə olunur və onların təcrübəsini öyrənirdilər. Uşaqlar böyüklərlə birlikdə əmək fəaliyyətinə, kollektiv əməyə və məişətə hazırlanırdılar. Eyni zamanda onlar qəbilənin adətləri ilə, müvafiq mərasimlərin keçirilməsi qaydası ilə tanış olurdular. Uşaqlar özlərinin bütün vəzifələrini tamamilə bütün qəbilənin mənafeyinə və tələblərinə uyğunlaşdırırdılar. Ağsaqqallar və din xadimləri uşaqların müəyyən edilmiş qaydalara necə riayət etmələrinə nəzarət edirdilər.

Erkən ibtidai icma dövründə də müəyyən tərbiyəvi təsirlər var idi. İcmanın kiçik yaşlı üzvlərinə nəzərə cəzalarla bərabər dəvranış sərbəstliyi verilir, sərt cəzalar tətbiq olunmurdu. Ən pis halda fiziki cəza veriləcəyilə qorxudulurdu.

Əmlak bərabərsizliyinin yaranması ilə bağlı kasıblar və varlılar ayrı-ayrılıqda "gənclər evi"ndə tərbiyə almağa başladılar. 10-15 yaşına çatmış həm oğlanlar, həm də qızlar özünü böyüklərə təqdim etmə mərhələsindən keçirdilər. Oğlanlar ovçuluq, əkinçilik, döyüşçülük üçün zəruri olan bilik və bacarıqlarını, qızlar isə ev

təsərrüfatının idarə olunması ilə bağlı vərdişləri necə mənimsədiklərini nümayiş etdirirdilər.

İbtidai icma quruluşunun sonlarında ailə tərbiyəsi tərbiyə işinin geniş yayılmış formasına çevrildi, tərbiyənin məzmunu genişləndi və mürəkkəbləşdi.

İbtidai icma quruluşu öz yerini quldarlıq quruluşuna verdi.

Quldarlıq quruluşu bir çox yerlərdə olmuş və xüsusilə qədim Yunanıstnda quldarlıq quruluşu geniş və sürətlə inkişaf etmişdir.

Qədim Yunanıstan böyük olmayan bir sıra quldar dövlətlərindən ibarət idi ki, ikisi daha fərqli idi.

1. Əsas şəhəri Sparta olan Lakoniya dövləti;
2. Əsas şəhəri Afina olan Attika dövləti.

Bu dövlətlərin iqtisadi, siyasi, mədəni səviyyələri müxtəlif olduğundan tərbiyə sistemləri də fərqli idi. Spartada möhkəm və davamlı hərbiçilər, gələcək quldarlar yetişdirilirdi. Quldar övladlarının fiziki sağlamlığına, hərbi təlimlərə, fiziki təmrinlərə ciddi fikir verilirdi. Bu cəmiyyətə işləyən və işlədən insanlar lazım idi. Hər yerdə ciddi hərbi nizam-intizam hökm sürürdü. Vuruşmaq, cəngavərlik, hücum etmək və s. bu kimi təlimlər əsas diqqət mərkəzində idi. Yeni doğulan uşaqlar ağsaqqalların nəzarətindən keçirilir, sağlam uşaq tərbiyə edilməsi üçün atasına qaytarılırdı. Zəif, qüsurlu, xəstə doğulan uşaqlara diqqət göstərilirdi.

7 yaşa qədər spartalılar ailədə, dayələrdən tərbiyə alırdılar. Sonralar dövlət böyüməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsini öz üzərinə götürürdü. Bu tərbiyə müddəti çox uzun olmaqla üç mərhələni əhatə edirdi:

- 1) **7-18 yaş,**
- 2) **18-20 yaş,**
- 3) **20-30 yaş.**

Dövlət tərbiyə müəssisələrinə aqellam deyilirdi, ona dövlət tərəfindən təyin edilmiş rəhbər – pedanom başçılıq edirdi.

Birinci mərhələdə uşaqlar pedanomun rəhbərliyi altında yazmaq, oxumaq öyrənirdilər. Fiziki tərbiyəyə, xüsusilə yer verilirdi. 12 yaşa çatmış uşaqların fiziki tərbiyəsi daha da sərtləşdirilirdi. Əxlaq və siyasi tərbiyə müsahibələr yolu ilə verilirdi.

Tərbiyənin ikinci mərhələsində uşaqların savad təliminə fikir verilirdi. Bu mərhələdə tərbiyə üsulları daha da sərtləşdirilirdi. 18-20 yaşlılar hərbi və mülki xidmət məktəbi sayılan xüsusi düşərgələrdə – efebialarda təkmilləşirdilər. Gənclərin əxlaqi və siyasi tərbiyəsində dövlət başçılarının onlarla apardıqları söhbətlər böyük rola malik idi.

Hərbi və mülki təcrübə keçən efebilər 20 yaşından 30 yaşa kimi dövlətə döyüşçü kimi xidmət edir, hərbi icmanın tam hüquqlu vətəndaşları olurdular.

Uşaqların tərbiyəsində ən mühüm məsələlərdən biri onlara lakonik nitqin öyrədilməsi idi. Tikanlı bir neçə sözdə çox şeyi ifadə etmək spartalıların əsas xüsusiyyəti idi.

Spartalı qızların tərbiyəsi də oğlanlardan az fərqlənirdi. Qızların da hərbi-fiziki, cəngavərlik tərbiyəsinə diqqət yetirilirdi. Çünki kişilər hərbi səfərdə olarkən ölkə daxilində asayişin qorunması və qul üsyanlarının yatırılmasına onlar məsuliyyət daşıyırdılar. Spartada tərbiyə ənənələri imperativ xarakter daşıyırdı,

fiziki və hərbi tərbiyə və təlim öənə çəkilirdi. Təhsilə kifayət qədər fikir verilmirdi. Sparta tərbiyə sistemində sağlam bədənli, mükəmməl şəxsiyyət kimi fiziki cəhətdən möhkəm döyüşçü-cəngavər yetişdirilməsi nə-zərdə tutulurdu.

Afina tərbiyə sistemi Spartadan ciddi şəkildə fərqlənirdi. B.e.ə. V-IV əsrlərdə Afinada ahəngdar inkişaf etmiş insanlar tərbiyə etmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Belə insanlar fiziki, əxlaqi, əqli cəhətdən inkişaf etmiş, gözəl zövqə malik olmaqla yalnız hakim təbəqədən olmalı idilər. Afinada uşaqlar 7 yaşa qədər ailədə tərbiyə alırdılar. Sonra yüksək təbəqənin uşaqları xüsusi təlim tərbiyə müəssisələrinə gedirdilər ki, buna “Şkola” deyilirdi. “Şkola” “Asudə vaxt keçirilən yer” deməkdir. Bu müəssisələrə oğlan uşaqlarını aparıb gətirən, onların tərbiyəsi ilə məşğul olanlara “Peydaqoqos” deyilirdi. Qədim yunan dilində “Paydas –uşaq” “Gogos- “yola salan”, “Ötürən”, “Tərbiyə ilə məşğul olan”- deməkdir. “Pedaqogika”, “Pedaqoq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.

Afinada uşaqlar 7 yaşdan 13-14 yaşa qədər qrammatika və kifara (musiqi) məktəblərində təhsil alırdılar. Təhsil pullu idi. Oğlanlar 13-14 yaşlarında palestra adlı məktəblərdə oxumağa davam edir, onları fiziki tərminlərə alışdırırdılar. Daha sonra təhsilin növbəti pilləsi-gimnası hesab olunurdu. Afinada 3 gimnasi var idi: Akademiya, Lisey və Kinosard. Bu məktəblər humanitar istiqamətli idi. Bütün elmlər fəlsəfi aspektdə öyrədilirdi. Gimnasilərdə təhsilini təkmilləşdirən 15-18 yaşlıların fiziki hazırlığı ilə yanaşı zehni qabiliyyətlərinin də inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. 18-20 yaşlı gənclər, siyasi tərbiyə alırdılar. Bu tərbiyənin yüksək mərhələsi sayılırdı. Aşağı təbəqənin uşaqları isə fiziki işlə məşğul olur, atalarının sənətini öyrənirdilər. Qızlara mükəmməl təhsil verilməsi nəzərdə tutulmurdu, onlara ailədə elementar oxu və yazı öyrədilirdi.

Afina və Sparta tərbiyə sistemləri arasında fərq ondan ibarət idi ki, Spartada tərbiyə müəssisələri dövlətin əlində, Afina məktəbləri isə xüsusi adamların ixtiyarında idi. Spartada tərbiyə hərbi-fiziki xarakter daşdığı halda, Afinada zehni, estetik və bədii tərbiyəyə üstünlük verilirdi.

Qədim Yunan mədəniyyəti pedaqoji fikir tarixinə orijinal pedaqoji fikirlər, qiymətli elmi töhfələr vermiş, Sokrat, Platon, Aristotel kimi görkəmli filosoflar bəxş etmişdir.

Platon tərbiyə işinə ciddi yanaşır, onu dövlət işi hesab edir, dövlətin gələcəyinin, müəyyən mənada, ondan asılı olduğunu qeyd edirdi. O, tərbiyə işində aşağıdakı yaş dərəcələrini müəyyən etmişdir:

3-6 yaşlı uşaqlar xüsusi dövlət meydan çalalarında oyunlarla tərbiyə almalıdırlar.

7-12 yaşlarında dövlət məktəblərində oxu, yazı, hesab, musiqi və s. öyrənməlidirlər.

12-16 yaşlarında palestra məktəblərində fiziki hazırlıq keçməlidirlər.

16-18 yaşlarında əməli əhəmiyyət kəsb edən elmlər (riyaziyyat, həndəsə, astronomiya və s.) öyrənməlidirlər.

18-20 yaşlarında efeb qruplarında hərbi və mülki təcrübə keçməlidirlər.

20-30 yaşa qədər isə hərbi xidmətə getməli, legioner olmalıdırlar.

Əqli qabiliyyətləri yüksək inkişaf etmiş gənclər isə hərbi xidmətə getməli deyil, təhsilin üçüncü səviyyəsinə keçməlidirlər. Yəni 20 yaşdan 30 yaşa qədər

təhsil almalıdırlar. Xüsusi istedadla malik olanlar isə yenidən 5 il oxuduqdan sonra dövlət işində çalışa bilərlər. Həmin adamlar 50 yaşdan sonra dövlət işindən çıxıb elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olmalıdırlar.

Aristotelin davamçıları "Paripatetiklər" adlandırırdılar. Tərcümədə "gəzinti" deməkdir. Aristotel öz mühazirələrini tələbələr ilə gəzərkən söyləyirdi. Lisey 13 il mövcud olmuşdur. Bu dövr **Aristotel** yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü idi. O insanlığın tarixi təcrübəsini ümumiləşdirərək pedaqogika tarixində ilk dəfə olaraq 21 yaşa qədər insanları hər biri yeddi il olmaqla üç yaş dövrlərinə bölmüşdür:

1) 0-7 yaş - bitki dövrü (Yəni bitkiyə qulluq lazım olduğu kimi, insana da bu dövrdə qulluq, qayğı lazımdır);

2) 7- 14 yaş - heyvani dövr; (Bu yaş dövründə uşaqlara nəfs tərbiyəsi, iradə tərbiyəsi verilməlidir. Heyvanlardan fərqli olaraq fəaliyyət istək, arzu, nəfs əsasında deyil, ağıl və mühakimələrlə tənzimlənməlidir);

3) 14-21 yaş -insani dövr (insanın kamilləşmə dövrü, ağılın və əqlin inkişaf etdirilməsi dövrüdür).

Aristotelin bu yaş bölgüsü dahi Nizami Gəncəvi tərəfindən bəyan edilmiş və şair oğlu Məhəmmədə 7, 14, 21 yaşlarında nəsihətamiz şeirlər yazmışdır.

4.2.Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri

Elmi pedaqogika böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini müvafiq mərhələlər üzrə qruplaşdırır və hər dövrün tələbatına uyğun tərbiyə vasitələrini müəyyənləşdirir. Belə bir yaş bölgüsü xalq pedaqogikasında da vardır. Xalq müdrikləri öz müşahidələri əsasında uşağın yaşının üstünə yaş gəldikcə dəyişmə prosesini böyük məhəbbət və poetik dillə təsvir etmişdir:

Bir yaşında çiçəyə bənzər idim,

Yaş yarımda dördayaqlı yeridim.

İki yaşda su istərəm, içərəm,

Bacı-qardaş bir-birindən seçərəm.

Üç yaşında döndüm açılmış gülə,

Açılmayan dilim döndü bülbülə.

Dörd yaşında ovşarımı çeynərəm

Bir saat da bir yerdə dincəlmərəm.

Beş yaşında coşub, daşib qaynaram

Altı yaşda yaşdaşım ilə oynaram

Həqiqətən də bir yaşa qədər uşaqlar yalnız onlara məxsus ətilə çiçək kimi əldən-ələ, qucaqdan-qucağa gəzirlər. Yaş yarımda anatomik-fizioloji inkişafın təzahürü olaraq uşaq əllərini də yerə verərək gəzməyə başlayır. Uşağın ətrafdakılardan ilkin tələbatı qidadır, iki yaşda o, su, yaxud yemək istədiyini bildirir, ailə üzvlərini seçib ayıra bilir.

Üç yaşında dil açmağa başlayır, dilinə yatan sözləri öyrənir, kiçik cümlələr qurur, bəzən özündən sözlər quraşdırır; bunlar hamısı psixoloji inkişafın təzahürləridir.

Dörd yaşadək o, yeriməyi də, fikrini ifadə etməyi də öyrənir, hərəkətsiz dayanmır, inkişafı sürətlənir. Bu proses sonrakı illərdə də davam edir. Altı yaşda artıq evdən kənarında, məhəllədə, qonşuda yoldaşlar tapır.

Xalq bütün bu inkişaf prosesini yüksək pedaqoji dəqiqliklə nizamlanmış söz sərəvəti ilə – laylalar, oxşamalar, nazlamalar, düzgülər, yanıltmaclar, tapmacalar və nağıllarla müşayiət etmişdir.

Xalq pedaqogikasında yeddi yaşa qədər olan dövr uşaqılıq dövrü adlanır. Sonrakı dövrlərə gəlincə, onlarla bağlı bölgülər müxtəlifdir.

Yeddi yaşdan on dörd-on beş yaşadək uşaq tədrislə böyüyüb boya-başa çatır. Aylar, illər ötür o, böyüyüb həddi-buluğa yetişir. Bu yaşdan on yeddi-on səkkiz yaşadək olan dövrü isə gənclik dövrü, nağıl və dastanların süjetində həmin yaş ehtiva edən mərhələni də birinci hissə kimi dəyərləndirir. Qeyd edir ki, həmin dövr qəhrəmanın öyrənmə, böyük məşqlər üçün hazırlaşma (pəhləvanlıq, ov ovlamaq, igidlik göstərmək və s.) mərhələsidir. Bundan sonra qəhrəmanın mübarizəsi başlanır. O, məqsədinə çatmaq uğrunda çar-pışır, igidliklər, dözümlər, mətanət göstərir. Həmin dövr otuz-qırx yaşadək davam edir.

Otuzunda kəklik kimi səkərsən

İgidlik eyləyib qanlar tökərsən.

Nəhayət, qəhrəmanın yaşlı, ahıl, qocalıq dövrü gəlir. Bu yaşda, o, təcrübə qazanmış, dünya görmüş, tədbirli, uzaqgörən insandır. Əvvəlki fiziki qüvvəni itirib, lakin ağılı və təcrübəsi başqalarına düzgün yol göstərən, çətinliklərdən çıxış yolu tapan şəxsiyyətdir.

Qırx yaşında əl haramdan çəkərsən,

Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.

Əlli yaşda əlif qəddin əyilər,

Altmışında ön dişlərin tökülər,

Yetmişində qəddin, belin bükülər,

Karvanı kəsilmiş yola bənzərsən.

Səksəndə sinir yenər dizinə,

Doxsanında qubar qonra gözüne.

Koroğlu der: çünki yetdin yüzünə,

Uca dağ başında kola bənzərsən.

“Qırxında öyrənən gorunda çalar”, “Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən” atalar sözlərini əsas tutub deyə bilərik ki, xalq tərbiyə işinə hansı dövrdən başlamasının da vacibliyini təcrübədən keçirərək dəqiqləşdirmişdir. Demək lap ilk anlardan, yəni uşağın bələkdə olduğu vaxtlardan tərbiyə işinə başlaması, necə ki demişlər, “Bələkdən – qəbrə” hər yaş dövrünün xüsusiyyətini nəzər almaqla tərbiyə işi qurulmalıdır.

4.3. Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələri

Şərq pedaqoji fikir tarixində uşaqların tərbiyə və təhsilində yaş dərəcələrinin nəzərə alınmasına xüsusi önəm verilmişdir.

İslamiyyətin yaranması bir çox elmlərin inkişafına təsir etdiyi kimi pedaqogika elminin də inkişafına qüvvətli təsir göstərdi. İslamiyyətin yaranması yeni əxlaq, yeni mənəviyyat yaratdı. İslamiyyətdə də yaş dərəcələrinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilmişdir .

Məhəmməd Peyğəmbər (s) tərbiyə işində insanın təkamül prosesini 21 yaşadək 7-7 üç əsas mərhələyə bölərək demişdir:

Övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nöqər, üçüncü 7 ilində məsləhətçi və məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə, insanın həyat yolu 21 yaşına qədər ardıcıl olaraq üç mərhələyə bölünür və bu da uşaqlıq, yeniyetməlik və ilk gənclik dövrləridir. Peyğəmbərimiz bu üç dövr əsasında uşaqların, yeniyetmə və cavanların tərbiyəsinin əsas qanunlarını, tərbiyəçilərin bu sahədəki vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir: «Qoy sənin övladın yeddi il oynasın, sonrakı yeddi il elm, ədəb öyrənsin və sonra onu özünün müşavirin və yoldaşın hesab et!»

Doğuşdan sonrakı mərhələni beş əsas dövrə - uşaqlıq, yeniyetməlik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrlərinə bölmək olar. Hər dövrün tərbiyəsi haqqında İslamiyyətdə dəyərli fikirlər, hökmlər vardır. İslam insanı doğuşdan ölənə qədər oxuyub-öyrənmədə, təkmilləşmədə, inkişafda görür və deyir-«beşikdən qəbrədək öyrən».

Məhəmməd Peyğəmbər(s) insanın kamilləşmə prosesini üç mərhələyə - 7-7 yaş dərəcələrinə ayırmış və demişdir: övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nöqər, müti, üçüncü 7 ilində (14-21 yaş) məsləhətçi, məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə 21 yaşa qədər insanın həyat yolu -şahlıq, nöqərlik və məsləhətçi, məsul şəxs dövrlərinə bölünür. «Şahlıq» dövründə uşaq azad, sərbəst şəkildə, sevgi və məhəbbətlə böyüyərsə, böyüklər onun tərbiyəsinə, inkişafına diqqət və qayğı göstərərsə, istək və ehtiyaclarını yerinə yetirərsə, onun fiziki və mənəvi inkişafı üçün hər cür şərait, xüsusilə oyun şəraiti, fəal hərəkətilik yaradarsa, o çox sadə halda ikinci yaş dövrünə - itaət mərhələsinə gəlib çatacaq, valideynlərinin, müəllim və tərbiyəçilərinin sözlərini eşidəcək, düzgün psixoloji müvazinətə malik olacaq, özünü normal idarə edə biləcəkdir.

Həzrəti Məhəmməd(s) kəlamlarının birində buyurur: “Uşağın kiçik yaşlarında coşğun, çevik, qaynayıb-daşan olması yaxşıdır, çünki belə uşaq böyüyəndə sakit və özünü idarə etməyə qadir olur”. Belə olan halda yeniyetmə ikinci yaş dövründə tərbiyəçilərin ona verdiyi ədəb, əxlaq, iradə tərbiyəsinə layiqincə qəbul edəcək, öz üzərində çalışacaq, ağıl ilə hərəkət edib nəfsinə qalib gələcək, övladlıq borcunu yerinə yetirəcəkdir. Bu dövrdə o ətrafındakılardan müəyyən şeyləri soruşur, öyrənir və başqalarına da öyrədə bilir. Onun fəaliyyətinə istiqamət vermək, vaxtına nəzarət etmək lazımdır ki, o daha səmərəli və faydalı olsun. Beləliklə yeniyetmə normal şəkildə üçüncü yaş dövrünə - kamillik dövrünə girəcəkdir. Peyğəmbərimiz (s) bu üç dövr haqqında mürəbbilərin vəzifələrini bir hədisdə belə müəyyənləşdirmişdir: “Qoy sənin övladın yeddi il oynasın, sonrakı yeddi ili də ədəb öyrənsin, tərbiyə alsın və sonra onu özünün müşavirin və yoldaşın hesab et”.

Dahi Azərbaycan şairi, filosofu və pedaqoqu **Nizami Gəncəvi** 7-7 yaş bölgüsünə üstünlük vermiş və oğlu Məhəmmədə 7, 14, 21 yaşlarında nəsihətamiz şeirlər yazmışdır.

Əlbəttə, Nizaminin oğluna nəsihətini bütün yetişən gənc nəsillər üçün də öyüd, nəsihət kimi qəbul etmək olar. Nizami 7 yaşlı oğlu Məhəmmədə yazdığı ilk nəsihətamiz şeir belədir:

**Biliyə rağib ol, dünyanı qazan,
Sən əsmanı oxu, mənə alarsan,
Vaxtı boş keçirmə qələm al ələ,
Allahın əmri ilə bilik kəsb elə.**

Nizami 14 yaşlı Məhəmmədə isə belə ibrətamiz şeir yazmışdır:

**Sən ey 14 yaşlım, hər elmə yetkin,
Gözündə əksi var iki aləmin.**

**7 yaşar oldun o zaman ki, sən
Açıldı gül kimi güləndə çəmən,
İndiki çatmışdır yaşın 14-ə,
Başın sərv kimi durur göylərdə.
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.**

Nizami 21 yaşlı Məhəmmədə şeirlə aşağıdakı tövsiyələrini verir:

**Ey oğul , sənədir sözüm, yaxşı bax.
Çünki mən yatıram, sənə qal oyaq.
Adın xoş gülüdür əbədiyyətin,
Məhəmməd isminin möhrüsən, mətin.
Adına yaxşılıq sikkəsini çal,
Böyük şöhrət qazan, göylərə ucal.
Yaxşı ad qazanmış gözəl dost ara,
Onda yetişərsən ağ günə, vara.
Xoş ətirli bir dost yaxındır inan
Hərzə-hərzə durub danışanlardan.
Bir dostun olsa da eyibli əgər,
Yüzünün adına ləkə gətirər.
Ehtiyatsız bir quş düşərsə tora,
Başqa yüz quşu da sürüklər ora.
Məkkənin yolunda uddu biri zər,
Oğrular yüz qarın yırtdı sərəsər.
Yatma qoca kimi bu yolda aman,
Zalımdan özünü qoru hər zaman.
Baxma ki, oynaqdır atın, ayıq ol,
Yadından çıxmasın görsən bəd gövhər,
Əqrəbi öldür ki, yetirər zərər.
Hünər ardınca qoş, xalqa hünər saç,
Qapılar bağlama, ər ol, qapı aç.
Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.
Ancaq öyrənməyi ar bilən insan**

Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.

Çox iti zehinlər yatan oldular,

Axırda saxsı qab satan oldular.

Qərbin böyük filosof və pedaqoqları təlim-tərbiyə işində yaş dərəcələrinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və bir çoxları yaş dərəcələrinin elmi pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmişlər.

XVII əsrdə yaşamış çex pedaqoqu **Yan Amos Komenski (1592-1670)** pedaqogikanı təbiətə müvafiqlik prinsipi əsasında qurur. Onun fikrincə, insan təbiətin bir hissəsi olduğundan onun tərbiyəsi də təlimi də təbiətin qaydalarına tabe olmalıdır. Məktəb bütün qaydalarını dəqiq olaraq təbiətdən götürməlidir.

Komenski yazırdı ki, insan əqli bütün şeyləri yüksək səviyyədə dərk edə bilər. Bununla bağlı Y.A.Komenski aşağıdakıları yazırdı: “Mənimsənilmə üçün nəzərdə tutulmuş hər bir şey yaş səviyyələrinə görə elə bölünməlidir ki, onların burada əldə edilməsi hər bir yaş dövründəki qavrayış üçün mümkün olsun”.

Y.A.Komenski özünəməxsus olaraq yaş dövrlərini yaratmış və buna uyğun olaraq məktəb sistemini də ona uyğun qurmuşdur:

1) 0-6 yaşa qədər – uşaqlıq – “Ana qucağı məktəbi” – ailədə tərbiyə;

2) 6-12 yaş – yeniyetmə - ana dili məktəbi – hər hansı yaşayış məntəqəsində yerləşən məktəb;

3) 12-18 yaş – gənclik – latın dili məktəbi – (gimnaziya) – hər şəhərdə;

4) 18-24 yaş – kişiləşmə - akademiya – universitetlər.

XVIII əsr fransız maarifçilərindən biri **Jan Jak Russodur (1712-1778)**. O, təbii hüquq, təbii tərbiyə və təbii din nəzəriyyələrini irəli sürmüşdür. J.J.Russo uşağın yaş dövrlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

1) Anadan olandan 2 yaşa qədər olan dövr. Bu fiziki inkişaf mərhələsi adlanır;

2) 2 yaşdan 12 yaşa qədər olan dövr. Bu əqli yuxu mərhələsidir;

3) 12 yaşdan 15 yaşa qədər olan dövr . Bu, əqlin inkişafı, təlim mərhələsidir;

4) 15 yaşdan 18 yaşa qədər olan dövr. Bu Russonun adlandırdığı “Fırtına və qasırğa” dövrüdür ki, əxlaq tərbiyəsinin inkişafı ilə səciyyələnir.

J.J. Russonun yaş dövrləri haqqında fikirləri onun tərbiyədə təbitə müvafiqlik baxışlarından irəli gəlmişdir.

Görkəmli alman pedaqoqu **Adolf Disterveq (1790-1866)** otuz ildən çox Müəllimlər Seminariyasının direktoru olmuşdur. Bu illərdə o, alman xalq məktəblərində istifadə olunan riyaziyyat, astronomiya, təbiətşünaslıq, coğrafiya və alman dilinə aid 20-dən çox dərslik və metodik vəsait hazırlamışdır.

Adolf Disterveq məktəbyaşlı uşaqların inkişafının üç mərhələsini müəyyənləşdirmişdir:

1. Duyğuların üstünlük kəsb etdiyi dövr (1-9 yaş). Bu dövrdə əyaniliyə, nümunələrə, nağıllara, oyun fəaliyyətinə geniş yer verilməlidir.

2. Hafizənin inkişafı və təsəvvürlərin toplanması dövrü (9-14 yaş). Bu yaş dövrü əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkür arasında keçid təşkil edir. Tərbiyəçinin vəzifəsi planlı və ardıcıl surətdə maraqlı ideyalarla uşaq ruhunu oymalıdır.

3. Ağıl və mühakimənin təşəkkül tapması dövrü (14 yaşdan sonrakı dövr). Bu dövrdə müəyyən ideyaların meydana gəlməsi, uşaq təsəvvürlərinin məntiqi ardıcılıqla inkişaf etdiyi müşahidə olunur, təlim tam şüurlu gedir, qayda və qanunlar aydın dərk edilir, əxlaqi götüşlər əqidəyə çevrilir, əqidə isə xarakterin formalaşmasını əmələ gətirir.

A.Disterveq tərbiyənin mədəniyyətə müvafiqlik prinsipini irəli sürmüş, onun məzmununu şərh etmişdir. Bu prinsip tələb edirdi ki, tədris-tərbiyə prosesi *xarici*, daxili və ictimai mədəniyyət əsasında təşkil edilsin. A.Disterveq xarici mədəniyyətə əxlaq normalarını, məişəti, istehlakı, daxili mədəniyyətə isə sosial münasibətləri və milli mədəniyyəti aid edirdi. Bu o deməkdir ki, uşağın tərbiyəsində təbii və yaş xüsusiyyətlərindən başqa, həm də onun doğulduğu və gələcəkdə yaşadığı yerin şəraiti, vaxtı nəzərdə tutulmalıdır. Yəni, geniş mənada müasir mədəniyyətin və xüsusilə, şagirdin vətəninin, mədəniyyətinin nailiyyətlərini də nəzərdə tutulmalıdır.

A.Disterveq uşağın yaşının inkişafının həm də ictimai şəraitdən asılı olduğunu qəbul edir, tərbiyəni əbədi və tarixi kateqoriya kimi səciyyələndirirdi. Əbədilik təbiətə müvafiqliyə, tarixilik isə mədəniyyətə müvafiqliyə aiddir.

Ümumiyyətlə pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri uşaqların yaş dərəcələrində müxtəlif yaş bölgüləri versələr də, onların fikirlərində mütərəqqi ideyalar yüksək səviyyədə olmuş və bu gün də həmin ideyalar öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

4.4. Müasir pedaqogika elmində yaş dərəcələrinin ümumi pedaqoji, psixoloji xüsusiyyətləri

Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması pedaqoji prinsiplərin ən aparıcılarından biridir. Ona söykənərək, müəllim tədris yükünü reqlamentləşdirir, müxtəlif növ əməklə məşğulluğun həcmi müəyyənləşir. Gün bölgüsü, əmək rejimi və istirahət üçün müvafiq şərait yaradılır.

Müasir pedaqogika elmində məktəblilərin yaş dövrü əsasən aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

Məktəb yaş dövrü -6-18 yaş.

Üç dövrə bölünür:

1) kiçik məktəb yaş dövrü (6-10); 2) orta məktəb yaş dövrü (11-15 yaş); 3) böyük məktəb yaş dövrü (16-18).

Müəyyən olunmuş yaş dövrləri şərtidir, onların arasında dəyişkənlik özünü göstərir.

Məktəb yaş dövrünə qədəm qoyan uşağın fəaliyyətində, ünsiyyətində və başqa adamlarla münasibətində kəskin dönüş yaranır. Təlim onun aparıcı fəaliyyət növü olur, həyat tərzini dəyişir, yeni vəzifələr meydana gəlir, ətrafında olan adamlarla yeni münasibətlər yaranır.

Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətləri. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin proqramı mühüm dövlət sənədi olub, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla

aparılan təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu, məqsədini və vəzifəsini özündə əks etdirir.

Proqram uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Uşaq bağçasında uşaqların həyat və fəaliyyəti proqramın tələblərinə müvafiq qurulur. Onların təlim fəaliyyəti, fiziki, əxlaqi və estetik tərbiyəsi bu mühüm sənəd əsasında həyata kesirilir.

Uşaqların məktəbə qəbulu 6 yaşdan başladığı üçün proqramda məktəbəqədər yaş dövrü psixi-fizioloji və metodoloji baxımdan aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur:

- **anadan olduğu vaxtdan 1 yaşadək – körpəlik dövrünün birinci qrupu;**
 - **1 yaşdan 2 yaşadək – körpəlik dövrünün ikinci qrupu;**
 - **2 yaşdan 3 yaşadək – körpəlik dövrünün böyük qrupu, eyni zamanda bağça dövrünün kiçik qrupu;**
 - **3 yaşdan 4 yaşadək – bağça dövrünün orta qrupu;**
 - **4 yaşdan 5 yaşadək – bağça dövrünün böyük qrupu;**
 - **5 yaşdan 6 yaşadək – bağça dövrünün məktəbə hazırlıq qrupu;**
- (Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998, səh.3-4).

Uşaq ilk doğulan gündən çəkisi və boyu artmağa başlayır. Anadan normal olmuş uşağın çəkisi 2800-4500 qr olur. Bu dövrdə fiziki və sinir sisteminin inkişafı sürətli olur. İlk yarımildə körpə hər ay 600-700 qr çəkisini artırır. Uşaq həyatının hər ayı ərzində 2-3 sm boyu artır. Birinci ilin sonunda onun çəkisi 10,5 kq, boyu 74-75 sm. olur. Normal inkişaf edən uşaq 7-8 aylığında süd dişi çıxarmağa başlayır.

Normal doğulmuş uşağın boyu 50-60 sm-ə qədər olur. Uşaq doğulduqdan 10-15 gün sonra onda şərti reflekslər əmələ gəlir. Bu yaşda sümükdə kalsium duzlarını sürətli mənimsəmə prosesi gedir. Bu isə sümüklərin yavaş-yavaş bərkiməsini təmin edir. Sümükdə duzların kifayət qədər olmaması nəticəsində raxit xəstəliyi meydana gəlir. Bu dövrdə döş qəfəsi daha sürətlə inkişaf edir.

Uşaqlar 2-3 aylığında hərəkət edən əşyaları izləməyə vərdiş edir, səsin görünməyən mənbəyini hiss edir, başını səs gələn tərəfə çevirir. Ona görə də uşağın gözlərindən 40-60 sm aralı parlaq oyuncaq asır və hərəkət etdirirlər. 2,5 aylığında körpə artıq tez-tez gülümsəyir, «qı», «kxı» səslərini tələffüz edir.

İlk 2,5-3 aylığında körpədə hərəkət inkişaf etməyə başlayır. 1,5 aylığında körpəni qarnı üstündə uzanmağa öyrətmək lazımdır. 3 aylığında artıq qarnı üstündə çox yaxşı uzanır.

2,5-3 aylığında 5-6 aylığındadək körpələrdə görmə, eşitmə və səs reaksiyalarının təkmilləşməsi baş verir. Əllərinin qamarlama hərəkəti inkişaf edir, sürünməyə hazırlıq hərəkətləri əmələ gəlir. Üç aylıq körpə artıq öz anasını tanımağa başlayır, 6 aylığında isə tanıdığı adamı görəndə sevinir, yad adamı görəndə isə qəmginləşir, onda uşaq yaşlıların nitqinin intonasiyasını yeni ciddi yaxud əzizləmə olduğunu seçə bilir. Belə ki, əgər onunla kəskin danışırlarsa, körpə ağlayır.

4-5 aylığında uşaqda a-a-a tələffüzü alınır. 6-7 aylığında isə eyni hecanı dəfələrlə təkrar edir ba-ba-ba. Uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün böyüklər də bu cür səslər çıxarmalıdırlar.

6-7 aylığında uşaqlar “haradadır?” sualına cavab olaraq başlarını sorşulan əşyaya tərəf çevirilər. Əgər əşyanın yeri dəyişdirilərsə, uşaq onu tapa bilməz, çünki, o, əşyanı olduğu yerə əsasən tapır (məsələn, pəncərənin yanında). 9-10 aylığında olan uşaqlar isə əşyanı yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq tapa bilirlər. Buna görə də əvvəlcə əşyalar həmişə müəyyən olunmuş yerə qoyulmalıdır: stolun üstünə, pəncərəyə və s. yaşlılar əşyanın adını çəkərkən yalnız uşağın ona baxmasına deyil, həm də uşağın əşyaya toxunmasına və onun səsini eşitməsinə çalışmalıdırlar.

9-10 aylığında uşaqlarda formalaşdırılmış bacarıqlar onların psixi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu bacarıqlarla müstəqil hərəkət etmək, oyuncaqlarına məqsədyönlü məşğul olmaq, yaşlıların hərəkətlərinə və nitqinə diqqət yetirmək və s. daxildir. Hərəkət sümük-sinir sisteminin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır, bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

11 aylığında uşaqların əksəriyyəti müstəqil olaraq ayaq üstə durur, hərəkət edir, (tərbiyəçinin əlindən yapışmaqla), bir yaşına yaxın isə müstəqil olaraq hərəkət edirlər. Nəticədə uşağın əli azad olur, bu isə əşyalarla məşğul olmaq və ətrafdakılarla tanış olmaq üçün əlverişli şərait yaradır.

Müstəqil yeriməyə öyrətməyin effektiv üsulu uşağın ilk addımı atmasına məcbur edən vəziyyətin yardılmasından ibarətdir. Məsələn, tərbiyəçi cəlbedici oyuncağı göstərməklə uşağı çağırır, körpə ona tərəf dartınır və ilk addımı atır. Bu zaman uşağı yığılmaqdan qorumaq lazımdır, çünki yığılmaq qorxusu hərəkətin inkişafını ləngidə bilər. 9-10 aylıqdan 1 yaşadək uşaqların əşyalarla fəaliyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir.

Bir yaşın sonlarında uşaqlar tərəfindən başa düşülən ehtiyat sözlər sırasına “olar” və “olmaz” sözləri də daxil olur. Həmin dövrlərdə uşaqlarda səs reaksiyalarının intensiv inkişafı baş verir. Onlar tələffüz üçün asan olan hecaların təkrarından ibarət olan sözləri tələffüz edirlər: ba-ba, ab-ab, bax, ma-ma, və s. Bu yaşda uşaqlara böyüklərin sözlərini təqlid etmək öyrədilməlidir. 9-12 aylığında olan uşaqlar digər uşaqların nə etdikləri ilə maraqlanırlar. Bəzən onlar bir-birinə yaxınlaşıb gülümsünür, əksər hallarda isə biri o birinin əlindəki oyuncağı almağa çalışır.

İki yaşında olan uşaqlar hər ay öz çəkirlərini 170-190 qram, boylarını isə 1 sm artırırırlar. İki yaşa yaxınlaşanda uşağın çəkisi orta hesabla 12 və ya 7 kq, boyu 85-86 sm olur. İki yaşlı uşağın 20 ədəd süd dişi olur. Sinir sisteminin iş qabiliyyəti artır. Sutkalıq yatmaq vaxtı 14 saatdan 12,5 saata enir.

Bu dövrdə uşaqlarda inkişaf davam edir, lakin bu proses müəyyən qədər zəifliyin. Uşaq 1,5 yaşında olanda 3-3,5 saat, ikinci ilin sonunda isə 5 saat oyaq qala bilər. Orqanizm möhkəmlənir, müqaviməti artır, ona görə də uşağın xəstələnmə ehtimalı da azalır. Bu yaşda uşağın oyununu təşkil edərkən ona müxtəlif ölçülü toplar, arabacıqlar və s. vermək olar. Bu dövrdə uşaqlarda öyrənmə həvəsi artır, müşahidəçilik qabiliyyəti güclənir, xüsusən, görmə həsaslığı xeyli çoxalır. İkinci ilin sonuna yaxın uşaqlarda hərəkət daha da inkişaf edir. Onlar çevik və cəld hərəkətlər edirlər. Həyatın ikinci ilində uşaqlarda öyrənmə güclənir. Bu yaşda olan uşaqların həyatında oyun böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oyun zamanı uşaqlar müxtəlif əşyalarla rəftar etmək bacarığına yiyələnirlər. Bu da uşaqlarda

müstəqil hərəkəti inkişaf etdirir, eləcə də onlar adamlarla qarşılıqlı münasibəti öyrənir, ətraf mühit haqqında isə təsəvvürləri genişlənir. Oyuncaqların sistemlə düzülməsi oyun zamanı onlardan səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır.

İki yaşında olan uşaqlarda nitq inkişaf edir və təkmilləşir. Yaş yarımliq uşaq cəmi 30-40 söz öyrənir. Bəzən bir sözlə müəyyən bir fikri ifadə edir. Çox vaxt sözləri düzgün ifadə etmir, kəkələyir, onun nə demək istədiyini yalnız yaxın adamlar, xüsusən ata-anası tez başa düşür. İki yaşın sonunda uşaq 300-ə qədər söz işlədir ki, bunlardan bəziləri hətta əşyaların keyfiyyətinə aid olur. Onun nitqində qısa cümlələr tədricən geniş yer tutmalıdır.

Üç yaşında uşaqlarda oyaq qalma vaxtı artaraq 6-6,5 saat olur. Onlarda gəzinti vaxtı da artır, çünki, onlar daha müstəqil olurlar. Birinci gəzinti 2 saat, ikinci gəzinti 1,5 saat olur.

Uşaq üç yaşında olanda onun fiziki inkişafı ləng gedir. Bir ildə uşağın çəkisi orta hesabla 2-2,5 kq, boyu isə 7-8 sm artır, lakin onlar artıq daha möhkəm və dözümlü lurlar. Bu yaşda uşaq 6 saatdan 6,5 saata kimi oyaq qala bilir.

Bu yaşda uşağın yeriməsi xarakter alır, tədricən artıq hərəkətlər yox olur, “dayan” işarəsi ilə uşaq hərəkətlərini ləngidir. Uşaq müstəqil geyinir, soyunur, əl-üzünü yuyur, karandaşla işləyir, yapma işləri görür. Yaxşı işdən sevinir, müvəffəqiyyətsizlik baş verdikdə kədərlənir.

Üç yaşında uşağın nitqi yaxşılaşır, xatirələr danışır, nəticə çıxarır, təbiət hadisələrinə öz münasibətini bildirir, göy guruldayanda “yağış yağacaq” deyir. Üç yaşda uşaqda lüğət ehtiyatı zənginləşir, 1200-1300 sözdən istifadə edir, böyüklərin dediyi sözü təkrarlayır, öyrəndiyi şeiri yadda saxlayır və yada salır, nitq hissələrindən bacarıqla istifadə edir. Bu yaşda uşaqların nitq inkişafını, ətraf mühitə münasibətini formalaşdırmaq üçün didaktik vəsait komplektindən istifadə etmək çox faydalıdır. Həyatının üçüncü ilində uşağın inkişafı xeyli ləng gedir. Üçüncü ilin sonunda uşağın 93-94 sm, çəkisi 14 -15 kq olur. Uşaqların boyu əsasən qılçaların uzanması hesabına artır.

3 yaşından 6 yaşadək olan dövr uşaqların bağça dövrüdür.

Bu yaş dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

-3-4 yaşında uşaqlarda özünütəsdiq yaranır. Mümkün reaksiyalar meydana çıxır: qulaq asmamaq, tərslik, neqativizm, “böyükləri məcburetmə (“Mən özüm”, “Mən özüm bilərəm”, yalnız özünü lovğalandırma, özünü öymə), təklidə oynama həvəsi yaranır.

- 4-5 yaşında uşaqlarda maraq dairəsi genişlənir, “nə üçün”, “niyə”, “nəyə görə” sualları meydana çıxır.

- 5-6 yaşlı uşaqlarda böyüklərlə münasibətlər uyğunlaşır, uşaqlarla ünsiyyət və münasibətlər inkişaf edir, uşaqlarda liderlik və tabe olma münasibətləri yaranır. Şəkilçəkmə, konstruktor bacarıqlar, musiqi qabiliyyətləri inkişaf edir. Təxəyyülün inkişafı prosesi baş verir. Digər insanlarla birlikdə dialoji nitq xeyli inkişaf edir.

Məktəbə hazırlığın formalaşması dövrü başlayır. Məktəbə getməyə həvəslə çalışır. Məktəbə hazırlığın formalaşması – uşağın yazının, oxunun öyrənilməsinə formal şəkildə hazırlığı, onun məktəbə psixi hazırlığı, eyni zamanda zehni, emosional və sosial inkişafının əsas göstəriciləri deməkdir. İlk əxlaqi-etik

anlayışlar da yaranır. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu anlayır. İntellektual sahədə isə diqqətin cəmləşməsi, eşidilənləri dərk etmə, lüğət fondunun inkişafı, nitqin inkişafı, əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı, fonematik eşitmə, ümumləşdirmələr bacarığı, reallığa emosional yanaşma tərz, məntiqi dərk etmə tərz, görmə-hərəkət koordinasiyası inkişaf edir.

Bağca yaşlarında uşağın orqanizmi daha da möhkəmlənir, dünyagörüşü genişlənir, biliyi artır, fəallığı və müstəqil davranışı xeyli dərəcədə inkişaf edir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların (6-10) hələ zəif olan orqanizmində bir çox yeni keyfiyyətlər əmələ gəlir. Məktəbəqədər yaş dövrünə nisbətən boyun inkişafı ləngiyir, çəki isə nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Bu yaşda skeletdə sümükləşmə gedir, lakin hələ başa çatmır. Diqqət yetirilməsə, uşağın onurğası asanlıqla əyilə bilər. Bu dövrdə uşağın əzələ sistemi intensiv inkişaf edir, əzələlərin qüvvəsi xeyli artır. Bunun sayəsində uşaq sürətlə yazı vərdişlərinə yiyələnir. Həmin dövrdə uşaqlarda əsəb sistemi təkmilləşir, baş beynin böyük yarımkürələrinin funksiyaları intensiv inkişaf edir, beyin qabığının analitik və sintetik funksiyaları güclənir. Bu yaş dövründə uşağın beyninin çəkisi demək olar ki, böyük adamın beyninin çəkisi qədər olur və 1400 qrama çatır. Uşağın psixikası sürətlə inkişaf edir. Hiss orqanlarının dəqiqliyi yüksəlir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin qavrayışı sabit və mütəşəkkil olmasa da, onlar ətraf aləmi həvəslə, emosional qavrayırlar. Müəllimlər buna arxalanaraq şagirdləri məqsədyönlü dinləməyə alışdırır, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Məktəb həyatı uşaqdan ixtiyari diqqəti daim məşq etdirməyi, onu cəmləmək üçün iradi səy göstərməyi tələb edir. Onlarda ixtiyari diqqət bağca yaşına nisbətən bir qədər qüvvətlənsə də, onlar hələ özlərini ev tapşırığını icra etməyə məcbur edə bilmirlər, diqqətlərini uzun müddət bir iş üzərində toplamaqda çətinlik çəkirlər. Bu yaşda uşaqların diqqəti tez-tez yayınır, təfəkkürü emosional-obrazlı təfəkkürdən abstrakt-məntiqi təfəkkürə doğru inkişaf edir. Təlim onların intellektini sürətlə inkişaf etdirir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların diqqəti həcm etibarlı ilə də geniş olmur, onlar eyni zamanda iki iş üzərində diqqətlərini bölə bilmirlər. Məsələn, yaza-yaza danışa bilmirlər. Onların təfəkkürü nitqlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu yaşda uşaqların söz ehtiyatı artır, fikirlərini şifahi və yazılı ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər.

Məktəblinin idrak fəaliyyətində hafizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hafizə daha çox əyani-obrazlı xarakterdə olur. Şagirdlər təlim materialını daha çox mexaniki öyrənmə yolu ilə yadda saxlayırlar. Onlar böyük bir seiri, mətni çətinlik çəkmədən olduğu kimi əzbərləyir, lakin onu öz sözləri ilə danışmaqda çətinlik çəkirlər. Hafizənin bu cür xüsusiyyətindən uşaqların söz ehtiyatını artırmaq üçün istifadə olunmalıdır. Bununla bərabər, müəllim onlarda məntiqi yaddasaxlanmanı da inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Şagirdlərə özünə nəzarət bacarıqları, özünüoxlama vərdişləri aşılanmalı, tədris əməyinin səmərəli təşkili üçün zəruri biliklər verilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin təşəkkülü müəllimlər və həmyaşıdları (sınıf və ümumməktəb kollektivi) ilə yeni münasibətlərin, yeni fəaliyyət növlərinin (oxumaq, təhsil almaq) və ünsiyyətin təsiri altında baş verir. Kiçik məktəb yaşlı

uşaqlarda əxlaqi anlayışların, təsəvvürlərin formalaşması üçün böyük imkanlar vardır. Məktəbdə bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunmalı, şagirdlər özünəxidmət əməyinə, ictimai-faydalı əməyə cəlb edilməlidir. Belə fəaliyyət uşaqlarda əməksevərliyi, davranış mədəniyyətini, kollektiv fəaliyyət vərdişlərini və hərtərəfli fəallığı inkişaf etdirir.

Orta yaş dövrü (11-15 yaş). Bu yaş dövründə uşaqlarda çox kəskin dəyişikliklər baş verir. Yeniyetmə həm uşaqlıq, həm də ilk gənclik əlamətlərini özündə əks etdirir. Bu dövr həm uşağın özü, həm də onu əhatə edənlər üçün çətin dövr hesab olunur. Çox vaxt bu dövrü "böhran dövrü" adlandırırlar. Bu mərhələdə yeniyetmələr öz uşaqlıq illərindən ayrılı bilmirlər. Onlar fiziki cəhətdən sürətlə inkişaf edirlər. Oğlanların boy artımı 6-10 sm. qızlarınkı isə 6-8 sm. təşkil edir. Skeletin sümükləşməsi prosesi davam edir, əzələlərin gücü xeyli artır. Daxili orqanlar qeyri-bərabər inkişaf edir, qan damarlarının inkişafı ürəyin inkişafından geri qalır ki, bu da onun fəaliyyət ahəngini (ritmini) pozur, ürək döyüntüsünün artmasına gətirib çıxarır.

Yeniyetmə dövrünü səciyyələndirən ikinci mühüm bir xüsusiyyət cinsi yetişmədir. Cinsi yetişmə qızlarda 11 yaşından, oğlanlarda isə bir az gec – 12-13 yaşından başlayır və qızlarda tez də başa çatır. Bu proses orqanizmin həyat fəaliyyətini ciddi dəyişdirir, yeni hiss və həyəcanlar yaradır.

Yeniyetmə dövründə sinir sisteminin inkişafı, beynin daxili quruluşunun mürəkkəbləşməsi davam edir. Bu da yeniyetmənin zehni fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu zaman şüurun rolu artır, instinktlər və emosiyalar üzərində baş beyin qabığının nəzarəti yaxşılaşır.

Yeniyetməlik yaşında uşağın fikri fəaliyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir. Təfəkkür daha sistemli, ardıcıl və yetkin olur. Yeniyetmənin təfəkküründə tənqidçilik əlaməti meydana gəlir. O, öz fikrini söyləməyə çalışır, mübahisəyə girişir, etiraz edir, hər şeyə tənqidi münasibət bəsləyir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün bu yaş dövrü olduqca əlverişlidir. Odur ki, uşaqlara daim problemləli çalışmalar vermək, onlara müqayisələr aparmağı, hadisələrdə və proseslərdə səbəb-nəticə asılılıqlarını müəyyənləşdirməyi tapşırmaq lazımdır. Təfəkkürün inkişafı yeniyetmənin nitqi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün inkişafı nəticəsində nitq düzgün, məntiqli, inandırıcı, obrazlı və təsiredici olur.

Yeniyetməlik yaşında şəxsiyyətin intensiv əxlaqi və sosial formalaşması baş verir. Bu dövrdə məktəblinin dünyagörüşü, əxlaqi prinsipləri hələ sabit olmur. Onlarda müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, səhv, yetkin olmayan, hətta əxlaqa zidd hərəkətlərə də təsadüf olunur. Yeniyetmələr özlərini yaşlı adamlar kimi aparmaq istəyirlər.

Yeniyetmə yaş dövrünün bir sıra ziddiyyətləri vardır. Yeniyetmə oğlanların güclü, mərd, cəsur idealları arasında təəssüf ki, quldurlar, xuliqanlar da olur. Yeniyetmələr onların hərəkətlərini yamsıladıqlarından bəzən hüquq qaydalarını pozurlar. Bu ziddiyyətlərin qarşısının alınmasında düzgün təşkil edilmiş tərbiyə mühüm rol oynayır.

Yeniyetmələrin əxlaqi və sosial davranışında hisslər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər kiçik yaşlı məktəblilərdə hisslər impulsiv olursa, orta məktəb yaşlarında

isə düşünülmüş və güclü olur. Xüsusilə nifrət hissi özünü daha güclü büruzə verir. Bir çox pedaqoqlar bu dövrü ağır böhran dövrü də adlandırırlar. İnadkarlıq, eqoizm, qaradınmazlıq bununla izah olunur. Ona görə də yeniyetmələrin hisslərinə ehtiyatla, diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Yeniyetmələrdə peşələrə meyil, maraq yaranır, onlar peşələrin əhəmiyyəti, faydası haqqında düşünür, istədikləri sənətə yiyələnməyə çalışırlar. Onların əksəriyyəti təmiz və vicdanlı əməyin mənasını düzgün başa düşür, peşə seçməyə və ümumiyyətlə, gələcəyə məsuliyyətlə yanaşırlar.

Böyük məktəbli yaş dövrü (16-18 yaş). Bu dövrdə məktəblinin anatomik-fizioloji inkişafı davam edir. Beyin tam inkişaf mərhələsinə gəlir. Boy inkişafı və skeletin sümükləşməsi qurtarır, daxili sekresiya vəziləri inkişafını başa çatdırır. Əzələlərin qüvvəsi, həmçinin iş qabiliyyəti xeyli artır, hərəkətin tənzim edilməsi qaydaya düşür və yaşlılarınkına çatır. Bədənin dəyişməsi sürəti əvvəlki dövrə nisbətən xeyli azalır: boy ildə 1,5-2,5 sm, çəki isə 2-4 kq artır. Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi başa çatır.

Bu yaş dövrü ilk gənclik dövrü kimi də səciyyələndirilir. Bu dövr gənclərin dünyagörüşünün, əqidəsinin, xarakterinin və həyat yolunun müəyyənləşdirilməsi dövrüdür. Yuxarı sinif şagirdləri tədris fənlərinə seçmə münasibət bəsləyirlər. Onlar təlim materialını müvəffəqiyyətlə təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır, mühakimə yürüdərək nəticələr çıxarmaqda çətinlik çəkmir, mücərrəd anlayışları asanlıqla dərk edirlər. Seçdikləri peşələrlə bağlı biliklərə tələbat onların xarakter əlamətlərindən biridir. Bu, psixi proseslərin inkişafını və fəaliyyətini müəyyən edir. Belə ki, gənclik dövründə qavrayış istiqamətliliyi, diqqət ixtiyariliyi və sabitliyi, hafizə məntiqiliyi ilə xarakterizə olunur. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü yüksək səviyyədə ümumiləşdiriciliyi, mücərrədliyi, müstəqilliyi, məntiqiliyi ilə fərqlənir, yavaş-yavaş nəzəri və tənqidi istiqamət kəsb etməyə başlayır. Bu dövr əqli fəaliyyətin yüksəliş dövrüdür. Bu dövrdə həm də psixi proseslər əhəmiyyətli şəkildə təşəkkül tapır.

Yeniyetməlik dövründə oğlanlar fiziki hazırlığa daha çox diqqət yetirdikləri halda, yuxarı sinif şagirdləri intellektual keyfiyyətləri yüksək dəyərləndirirlər. İntellektual qabiliyyətli şagirdlər sinifdə böyük nüfuza malik olurlar.

Bu yaşda şagirdlərin əxlaqi və sosial keyfiyyətləri sürətlə formalaşır. Bu dövrdə gənclər həyatda fəal mövqə tutmağa can atır, ictimai borca şüurlu münasibət bəsləyir, sözü ilə işini gündəlik davranış normasına çevirməyə çalışırlar. Onlarda əxlaqi anlayışlar və kateqoriyalar formalaşır. Onlar öz «mən»ini ifadə etməyə, özünü təsdiqə və özünü reallaşdırmağa, başqalarının diqqətini cəlb etməyə cəhd edir, peşə seçməyə çalışırlar.

İlk gənclik dövründə etik problemlərə güclü maraq yaranır. İlk məhəbbət oğlan və qızların həyatına həyəcanlar gətirir, onları o qədər də asan olmayan məsələlərin həllinə sövq edir. Bu yaşda "əbədi" problemlərə – həyatın mənası, xoşbəxtlik, borc, vicdan, namus, şərəf, şəxsiyyət azadlığı və s. problemlərə maraq böyük olur.

Həmin yaş dövründə şagirdlərdə şüurlu davranış motivləri güclənir. Kollektivdə şəxsiyyətin yeri, kollektivin üzvləri arasında ünsiyyətin və münasibətlərin xarakteri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektiv əlaqə və

münasibətlər genişlənir. Gənclərdə həyata tənqidi münasibət güclənir. Onlar hərəkətlərini şüurlu surətdə tənzim etməyə çalışırlar.

Yuxarı sinif şagirdlərində, adətən, tədris fənlərinə seçimli münasibət özünü göstərir. Həyat üçün mühüm olan bilik müvəffəqiyyətinə tələbat hazırkı dövr yuxarı sinif şagirdlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, inkişafı təyin edir, psixi proseslərin funksiyalaşmasına kömək edir. Qavrayış burada məqsədyönlülüklə xarakterizə olunur. Diqqət – sərbəstlik və sabitliklə, yaddaş isə məntiqi xarakterə malikdir. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü daha yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə və mücərrədləşmə ilə bağlıdır. Burada tədris nəzəri və tənqidi istiqamət özü üçün yer alır.

Gənclik bütün zehni fəaliyyətin çiçəkləndiyi dövrdür. Yuxarı sinif şagirdləri burada təbiətin, ictimai həyatın bütün hadisələrinin mahiyyətinə daxil olmaq istəyir, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığı öyrənməyə can atırlar. Demək olar ki, belə canatma daim öz xüsusi nəzər nöqtəsini formalaşdırmağa imkan verir, gedən hadisələrə öz qiymətini, öz dəyərini verməyə istiqamətləndirir. Gəncin öz nəzər nöqtəsi heç də ümumi şəkildə qəbul olunmuş qaydalarla uyğunlaşmır.

Yuxarı sinif şagirdinin mənəvi və sosial keyfiyyətləri son dərəcə güclü tempə formalaşır. Buna nəinki mənəvi kamilliyin senzitiv dövrü, həm də fəaliyyət xarakterinin dəyişməsi, cəmiyyətdə və kollektivdə vəziyyətin dəyişməsi, ünsiyyətin intensivliyi, yeni şərait kömək edir. Bu dövrdə əxlaqi anlayışlar daha ciddi şəkildə olur, dəyərlər müəyyənləşir, etik inam möhkəmlənir, böyüklük hissi daha da dərinləşir və itiləşir. Öz fərdiliyini ifadə etməyə canatma yaranır.

Gənclik yaş dövründə etik problemlərə maraq güclənir. İlk sevgi nəinki gənc insanların həyatına güclü hisslər, həyəcanlar daxil edir, həm də onları praktik olaraq o qədər də asan olmayan məsələləri həll etməyə məcbur edir. Bəzi pedaqoqlar hesab edirlər ki, məhz şəxsiyyətin həlli xarakteri, etik vəziyyətlər mənəvi, əxlaqi inkişaf üçün əsas meyar kimi xidmət edir. Bu yaş dövründə daimi problemlərə maraq daha da güclü olur: həyatın mənası, xoşbəxtlik, mənəvi borc, şəxsi azadlıq – bütün bunlar daha böyük maraq kəsb edir. Son dövrlərdə bəzi gənc insanlar dinə xüsusi maraq göstərir, meyil edirlər.

X-XI sinfi şagirdlərinin həyat planları, dəyər oriyentasiyaları, meyilləri, sənət seçimi ilə bağlı ciddi differensiasiya ilə onların öz maraqlarına və fikirlərinə görə seçilir, lakin onlardan hər biri həyatda əsas yer tutmaq, maraqlı iş, yaxşı qazanc əldə etmək və xoşbəxt ailə başçısı olmaq arzuları ilə yaşayırlar.

Tapşırıq

Aşağıdakı plan əsasında referat hazırlayın:

- 1.İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri
2. Platonun yaş bölgüsü
3. Aristotelin yaş bölgüsü
4. Y.A.Komenskinin yaş bölgüsü
- 5.J.J.Russonun yaş bölgüsü

6. Disterveqin yaş bəlgüsü
7. Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri
- 8 Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələrinin təsnifatı
9. Müasir pedaqogika elmində yaş dərəcələrinin ümumi pedaqoji, psixoloji xüsusiyyətləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsilinin Milli Kurikulumu. Bakı, 2009.
2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.
3. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009.
4. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
5. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2010.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
7. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azər nəşr, 2009.
8. Qasımova Ləzifə, Mahmudova Rəhimə. Pedaqogika. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2003, səh. 23.